

Az utolsó két évtizedben Európa-szerte az irodalomtörténeti kutatások során előtérbe került a társadalomtörténeti szempont, és az irodalomszociológia tudományán belül is a kutatók sora fáradozott a könyv- és olvasmányozás módszereinek kidolgozásán. Ennek a gazdagon szerteágazó témának minden vonatkozását egy rövid dolgozat keretében aligha lehetne áttekinteni, összefoglalni és a hazai kutatási eredményekre alkalmazni. Ezért csupán egyetlen részletét, a nyomdatörténeti vonatkozását szeretnénk ez alkalommal kiemelni és vázlatosan felelni arra a kérdésre, hogy a magyarországi könyvnyomtató műhelyek a XVII. század első felében mit örökölték a korábbi évtizedek hagyományából, és működésük során milyen új vonások figyelhetők meg.¹

A választott periódus több szempontból egységes időszaknak tekinthető. Kezdeté a török elleni tizenöt éves háború utolsó harmadára esik. A századfordulót követő öt évtized a Bocskai-szabadságharc, majd Bethlen Gábor és I. Rákóczi György mozgalmas belpolitikai eseményeinek, Erdély megszerzett függetlenségének ideje. A királyi Magyarországon a bécsi békével és II. Mátyás trónra jutásával a rendi mozgalmak korszaka kezdődik, amelyet a harmincéves háború zavarai motiválnak, és amelyben a vallási-felekezeti ellentétek is mintha háttérbe kerülnének, inkább hamu alatti parázshoz hasonlíthatók. A késő reneszánsz és a kezdődő barokk legnagyobb irodalmi képviselőinek, Szenci Molnár Albertnek és Pázmány Péternek élete és irodalmi munkássága ezekre az évtizedekre esik. A század közepén korhatárolónak, fontos eszmetörténeti és nyomdászattörténeti választónak tűnik az ortodox református Geleji Katona István (1589–1649) és a puritánus Medgyesi Pál (1605?–1663?) egymást követő-váltó szerepe. Ezért a puritánus Szenci Kertész Ábrahámnak 1640-ben induló nyomtatói, könyvkiadói tevékenységét már alig lehet a század elejének könyvtörténeti periódusához számítani.

A század közepén való korhatár megvonását leginkább a könyvtermés számszerű mérlegével, statisztikai adatokkal tudjuk hasznosan és célszerűen elvégezni. A Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötete, mint ismeretes az 1600-ban megjelent nyomtatványokkal zárul és a 127 évet átfogó részben összesen 836 kiadvány leírása található. Az időközben elkészült – megjelenés alatt levő – második kötetben az 1601–1635 közötti harmincöt esztendőből összesen 764 tétel található. E két periódus és a számok aránya már első pillantásra a hazai könyvnyomtatás ugrásszerű emelkedéséről árulkodik. Ezeket az adatokat ki tudjuk egészíteni a következő kötetnek gyűjtéséből még tizenöt év adataival. Mindennek felhasználásával a XVII. század első felének könyvtermését együttesen, megközelítő pontossággal vizsgálhatjuk, sőt a választott periódust két részre, egy harmincöt és egy tizenöt

¹ A társadalmi szempontú könyv- és olvasmánytörténet művelői közül e helyen csak példaként említünk néhány nevet: a franciáknál Geneviève BOLLÈME, Jean-Jacques DARMON, François FURET, Henri-Jean MARTIN; a németeknél Rolf ENGELSING, Rudolf SCHENDA, Hans WIDMANN; a lengyeleknél Karol GŁOMBIOWSKI, Krzysztof MIGON; a magyar kutatók közül BERLÁSZ Jenő, JAKÓ Zsigmond. Az említett szerzők publikációján kívül teljességre törekvő bibliográfia található az International Federation of Library Associations (IFLA) 1970-től Hágában megjelenő kiadványában: *Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries (ABHB)*.

éves szakaszra is felbonthatjuk. Hasonló osztás kínálkozik a XVI. századi anyagban is. Különválasztható ugyanis az 1550 utáni félszázad termése; vagyis a kolozsvári Heltai-műhely indulását követő ötven esztendő könyvtermésének számadatait összevethetem a XVII. század egész első felével, azon belül is még a harmincöt és a tizenöt éves részadatokkal. A négyes időosztásban a történeti Magyarország területén nyomtatott valamennyi kiadványról és külön a külföldön nyomtatott magyar nyelvű művekről a következő áttekintést kapjuk:

	Hazai	Külföldi	Összesen
1473–1549	49	34	83
1550–1600	767	46	813
1601–1635	683	76	759
1636–1650	663	57	720
Összesen	2162	213	2375

Az 1473–1549 közötti terméshez viszonyítva a XVI. század második felében a nyomtatványok számának gyarapodása tehát 15,6-szeres; az 1550–1600 közötti összeg pedig a XVII. század első felében csaknem megduplázódik: a hazai nyomdák termése közel kétszeresére, a külföldieké pedig a háromszorosára emelkedett. A külföldön készült 1550 előtti könyvtermés az egésznek 40%-a, 1550 után 0,57%-a, 1601–1650 között pedig 0,9%-a. A csökkenésnek oka a hazai nyomdászat kibontakozása. Ezt mutatja a következő táblázat, amely a nyomdahelyek számára vonatkozik, az előbbi időbeosztás szerint:

	Magyarországi	Külföldi
1473–1549	5	5
1550–1600	26	9
1601–1635	16	17
1636–1650	14	6

A XVI. század második felében ismert huszonhat nyomdahely tehát a következő félszázadra tizenhatra, illetve tizennégyre csökken. Ennek jól ismert oka az, hogy a kezdeti időszakban sok rövid életű és gyakori helyváltoztatással járó nyomdaalapítási kísérlet történt. Elegendő Joannes Manlius (Németújvár, Monyorókerék, Németlövő, Keresztúr, Sárvár) és Huszár Gál (Óvár, Kassa, Debrecen, Komjáti) nyomdájának sorsára utalnunk. A századfordulót csak a kolozsvári, debreceni, szebeni, bártfai, nagyszombati és a keresztúri könyvnyomtató műhely élte túl.

Kíséreljük meg ezek után a XVII. század első felének könyvnyomtató műhelyeit áttekinteni a bevezetésben jelzett célkitűzés szerint.

A műhelyek egy csoportja a XVI. századi előzményekre, Sylvester János, Manlius és Huszár Gál erőfeszítéseire emlékeztet: sőt Manlius század eleji működésével az előző korszaknak hagyománya is folytonossá lesz. Ehhez a csoporthoz tartozó nyomdák főuraknak, az evangélikus Nádasdyak, a református Batthyányak vagy a katolikus Pálffyak birtokán és pártfogása alatt működtek. Joannes Manlius nem sokkal korábban jött Magyarországra és a századforduló táján költözött Sopronkeresztúrról Sárvárra, ahol 1602-ben Magyar István híres munkáját, *Az országokban való romlásoknak okai-*

ról... szerzett hasznos könyvecskét (RMK I 379 – RMNy 890) nyomtatta. Halála után, 1608-tól betűvel és felszerelésével Farkas Imre dolgozott egészen 1643-ig, mindvégig Nádasdy-birtokon: Sopronkeresztúron és Csepregen. Legtöbb nyomtatványának ajánlása a patronus-család tagjaihoz, főként Nádasdy Tamáshoz és fiához, Pálhoz szólnak. Nádasdy Tamást neveltető pártfogójának vallja, akinek a mestersége megszerzését is köszönhette. Erről az 1626-ra kiadott csepregi kalendáriumnak (RMK I 553 – RMNy 1323) a pártfogójához írt ajánlásában így tett vallomást: „Én az Nagyságod szárnya alatt gyermekségemtől fogva nevelkedvén föl, az én mesterségemet az Nagyságod édes szülőinek beneficiumok által tanultam meg.”

Földesúri patronátus alatt működött Bernhardt Máté nyomdája is, előbb 1617–1619 között Németújváron, 1624–1634 között pedig Pápán. Felszerelését a református Batthyány Ferenc vásárolta Bécsben, és csak fiának, Ádámnak katolizálása után szűnt meg a református egyháznak dolgozni. Ekkor egy darabig használatlanul hevert és Ferenczffy Lőrinc, az udvari kancellária könyvkiadó-mecénás titkára kérte a maga számára, de hasztalanul. Utóbb ennek a felszerelésével, betűvel a csallóközi Tejfaluban, a Páffyok birtokán katolikus kiadványokat készítettek.

A második csoportba azokat a könyvnyomtató műhelyeket sorolhatjuk, amelyek üzleti vállalkozások voltak. Ez a típus áll a mesterség európai hagyományaihoz a legközelebb, és ezt képviselte a XVI. században Heltai Gáspár is. Ezeknél a tulajdonos rendszerint tudós, művelt ember, a litteratus mesterségnek is birtokosa volt. A XVII. század első felében ilyen a bártfai és a lőcsei nyomda. Bártfán az idősebb Klöss Jakab, a város szülöttjétől, David Gutgeselltől vette át az üzemet. Akárcsak elődje, ő is tekintélyes polgár, időközönként tanácsbéli tisztségviselő volt. Korábban Vizsolyban és Kolozsvárott is dolgozott. Üzleti vállalkozó jellegére utal többek között, hogy egy rövid esztendőre Lőcsén is szerencsét próbált mesterségével. Tőle 1622-ben fia, az ugyancsak „civis et typographus” ifjabb Klöss Jakab vette át az officinát. A XVII. század első feléből ennek a műhelynek 108 nyomtatványát ismerjük.

A korszak legtermékenyebb üzleti vállalkozó könyvnyomtatója a lőcsei Brewer Lőrinc volt, aki 1625-ben alapította a műhelyét. Pavercsik Ilona kutatási eredményeiből tudjuk, hogy a lőcsei műhely az alapító idejében a magyarországi nyomdák között messze kitűnt: betűkészlete 31 különféle latin, görög és fraktúr sorozatból állott. A kerekben harmincötezer forint értékű vagyonának leltárából a gazdag polgár-patricius és üzleti vállalkozó képe bontakozik ki.²

Ismét más típushoz tartoznak a század első felében azok a nyomdák, ahol a város gyakorolt felügyeletet a műhely felett, a tanács hívta meg a könyvnyomtató mestert, aki több-kevesebb anyagi függésben is volt a városi magisztrátus tagjaitól, és ha a tulajdonos mesterségében utód vagy örökös nélkül halt meg, műhelyét a város törekedett magának megváltani. Ilyen ebben a korszakban a brassói nyomda, ahol Martin Wolfgang, az egykori lőcsei művezető faktor 1625-ben rövid ideig működött. Ilyen a szebeni officina is, ahol kisebb megszakítással a vállalkozó könyvnyomtatók és kereskedő bibliopolák egész sora váltogatta egymást. Kassán is a városi tanács hívására alapított nyomdát 1610-ben Johann Fischer, aki Jakob Klössnek volt a veje. Fischer és utódai, Johann Fest és a Lőcséről származott Daniel Schultz sokban, főleg anyagiakban függött a várostól. Vállalkozásuk azonban lényegében üzleti jellegű volt. A városi magisztrátus a nyújtott anyagiak fejében ellenőrizte a nyomdász munkáját. Jellemző példa erre az 1628. esztendőre nyomtatott kalendáriumok (RMNy 1388 és 1390) ajánlásának ügye. 1627. november 17-én, amikor a könyvnyomtató a kassai Erzsébet-napi vásárra már elkészítette a legkeresettebb portékáját, a következő évi naptárakat, ez olvasható a városi jegyzőkönyvben: „Az compactor Dániel Schulz adott calendariumokat németeket és magyar nyelven valókat. Az magyarokat dedicálván ő felsőgenek, urunknak Betlen Gábornak, az németet egy privata personának Francz Tragenernek [kassai kereskedőnek]. Azért végezte az nagyságos tanács, hogy pro

²PAVERCSIK Ilona: Laurenz Brewer hagyatéki leltára. MKsz 1977. 174–178. – Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása. MKsz 1978. 359–363.

mulcta florenos [pénzbírságot] adgyon, az német kalendáriumokból ki metéllye az dedicatíot.”³ Négy évtized alatt Kassán összesen 122 nyomtatvány jelent meg, ebből 115 az első huszonöt esztendőre esik. A kalendáriumból a debrecenieken kívül itt jelent meg a legtöbb, ami a kelendősegre való törekvést, egyben azonban a könyvnyomtató szűkös pénzügyi helyzetét is jelzi. Schulz halála után a városi jegyzőkönyvek évenként ismétlődő bejegyzése: „Daniel Scholczin supplicál, hogy a kalendáriumért adnának valamit”; rendszerint három köből búzát vagy három tallért utaltak ki neki. Az özvegy halála után pedig a műhely a város birtokába jutott.⁴

A felekezetek szolgálatában álló műhely volt a kolozsvári és a debreceni, bár a XVII. század első felében a városi hatóságok is beleszóltak működésükbe. Az ősi kolozsvári Heltai-műhelyt, amely az unitáriusok szolgálatában állott, az alapító fia, ifjabb Heltai Gáspár még 1588-ban vette át özvegy anyjától. A század elejére már ő is megöregedett, látása megromlott és idejének nagy részét a városi ügyek foglalták le. A fennmaradt nyomtatványok tanúsága szerint a felszerelés is a század első másfél évtizedében úgyszólván teljesen használatlanul hevert. Feltehetően alkalmi vállalkozó, ismeretlen könyvnyomtató készíthette ez idő alatt az unitáriusok énekeskönyvét, egy-egy kisebb népkönyvet, szójegyzéket, iskolai tankönyvet. Újabb felvirágzását 1616–1622 között Makai Nyírő János és Abrugyi György faktorsága alatt érte el. Ekkor újraöntött betűkészlettel jelent meg Enyedi György bibliai magyarázatainak vaskos kötete (1619, RMK I 494 és 503, – RMNy 1187 és 1222). Korszakunkból összesen 81 nyomtatványát ismerjük, ami a XVI. századi 208 kiadványnak alig haladja meg az egyharmadát. A debreceni nyomda a református egyházat szolgálta és ötven esztendő alatt folyamatosan működött. Termelése a bártfai és kassai műhelyekkel volt egy színvonalon, 125 nyomtatványt került ki sajtó alól, a XVI. századi 157-tel szemben.

Luteránus kiadványok előállítására 1637 táján Trencsénben Ján Václav Vokál a Morvaországból menekült csehek részére alapított nyomdát, ahol a század közepéig 98 latin, német és szlovák–cseh nyelvű kiadvány látott napvilágot.

A református-puritánus vallási mozgalmakat szolgálta Bethlen Istvánnak, a fejedelem öccsének váradi alapítása 1640-től; megmaradt azonban ez a műhely a felvidéki üzleti vállalkozásokra emlékeztető kezdeményezésnek. Vezetője a nagy műveltségű Szenci Kertész Ábrahám – Herepei János feltevése szerint – a szülővárosához közel fekvő Nagyszombatban, a jezsuitáknál kezdhetett tanulni a könyvnyomtató mesterséget, amit azután Hollandiában emelt művészi fokra.⁵ Műhelyéből az első évtizedben 58 nyomtatványt került ki; tudatos kiadói elgondolása az egyházat és az iskolát szolgálta. Működése a magyarországi könyvművészet történetének kimagasló korszakát jelenti.

Hivatalos – „állami” – nyomdának tekinthetjük a fehérvári műhelyt. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor erdélyi művelődéspolitikájában milyen lényeges szerepet játszott a könyvnyomtató officinának létesítése. Ehhez az első lépést a felső-magyarországi hadjárata idején tette, amikor Nagyszombatban lefoglaltatta Forgách Ferenc érsek egykori nyomdájának felszerelését. Ennek történetét és Fehérvárra kerülésének kalandos útját a betűtípusok módszeres vizsgálatával Ecsedy Judit tisztázta.⁶ Eredményeit kiegészíthetjük azzal, hogy az egykori pozsonyi érseki nyomda felszerelését minden jel szerint Pázmány Péter, Forgách utóda még 1617-ben vitette Nagyszombatba, ahol érseksége kezdetén már kijelölt új székhelyén a jezsuita kollégium mellett az egyetem alapítását és nyomda felállítását tervezhette. 1619 tavaszán a Forgách-féle felszereléssel már Nagyszombatban nyomtattak (RMK II 392–393 – RMNy 1193, RMK II 395 – RMNy 1192), őszre azonban Bethlen csapatai elfoglalták a várost. 1620 januárjában a fejedelem és a magisztrátus levelezésében a nyomda vezetőjeként a bécsi udvari

³ MKsz 1911. 157.; Uo. 1889. 231.

⁴ Az idézetek az 1632. (RMNy 1500) és az 1634. évre (RMNy 1567) nyomtatott naptárakra vonatkoznak. Vö. MKsz 1889. 232., 1905. 84. és 1911. 158.

⁵ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Bp.–Szeged 1966. 166.

⁶ ECSEDY Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. MKsz 1975. 9–24. Uő.: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636. OSZK Évkönyve 1974–1975. Bp. 1978. 349–421.

történetírónak, Berger Illésnek neve tűnik fel. Január 20-án a fejedelem kancellárja, Péchy Simon ura nevében megparancsolta a nagyszombati főbíróknak és a városi tanácsnak, hogy a náluk levő nyomdát „szerszámmal, eszközivel” Bergernek adja át. Ez azonban nem mehetett simán. Február 28-án a fejedelem aláírásával újabb, szigorú hangú felszólítást kaptak, hogy ne csak a katolikusoknak nyomtaszanak, mert „az tipográfia nem privatumra csak, hanem minden publicus ususra való”. Nemsokára a fejedelem a nyomdát, amelynek művezetője Nikolaus Mollerus volt, lefoglaltatta és a következő évben Kassára szállíttatta. Ott Mollerus mint a fejedelem nyomdásza, „typographus S. Regiae Majestatis” rövid ideig még dolgozott, nemsokára azonban háza népével együtt pestis áldozatává lett. Bethlen ekkor szállíttatta a felszerelést Gyulafehérvárra, ahol az az 1623-ban megindult fejedelmi nyomtató műhely, Erdély hivatalos nyomdája felszerelésébe beolvadt. A nyomda elsősorban a főiskola szükségleteit látta el, de kormányzati kiadványokat, hivatalos nyomtatványokat (országgyűlési artikulusok) is készítették itt. Előbb erdélyi mesterek (Válaszuti András, Meszléni Márton), 1628-tól pedig a sziléziai Leignitzből jött Jakob Effmurd, „Fejedelem urunk typographusa és compactora” vezette a műhelyt. I. Rákóczi György idejében új felszereléssel, hangjegyekkel is ellátták, hogy kinyomathassák az *Öreg Graduált* (1636, RMK I 658). 1640 táján pedig román nyelvű cirillbetűs nyomtatványok kiadására is berendezkedtek. A XVII. század első felében ez volt a legnagyobb magyarországi műhely, amelynek 16 antikva, 7 kurzív, 5 görög, 1 héber és 2 fraktúr betűtípus-sorozata volt.⁷ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejéből a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetének nagyon sok társadalmi vonatkozású adatát (a magyar és külföldi nyomdászokról, szerződésekről, felszerelésről stb.) Herepei János gyűjtötte össze.⁸ Ezekből világosan látszik, hogy ez a műhely hivatalos „állami” nyomda volt, amely a fejedelemnek 1620-ban írt figyelmeztetése – vagyis hogy „az tipográfia nem privatumra csak, hanem minden publicus ususra való” – alapján működött – természetesen a katolikusok kizárásával.

A „privatum” és a „publicus usus” ugyancsak módosított változata figyelhető meg Ferenczffy Lőrincnek (1577–1640), a bécsi udvari kancellária magyar titkárának nyomdaalapítási kísérlete és könyvkiadói tevékenysége körül.⁹ Nála állandó könyvnyomtató műhelyről alig lehet beszélni; inkább kiadónak tekinthető, akinek működéséhez az 1615–1637 évek között harminc nyomtatvány kapcsolható. Ezek nagyobbik része Prágában és Bécsben idegen nyomdákban készült, és Ferenczffynek a megjelenésük körüli szerepét, közelebbi vagy távolabbi közreműködését részben az egykorú adatok, feljegyzések, részben pedig a birtokában volt és a műhelyeknek egy-egy alkalomra kölcsönzött fametszetű illusztrációk bizonyítják. 1628-ban azután Prágában megvásárolta Georgius Nigrinusnak a XVI. század utolsó harmadában jelentékeny prágai műhelyét, amely ekkor használatlanul hevert. Ezzel Bécsben 1632–1638 között tíz nyomtatványt adott ki, sőt e nyomdai felszerelését bemutató füzetet, a legrégebb hazai vonatkozású betűminta-könyv az utókorra is megmaradt. Ferenczffy életrajzi adataiból tudjuk, hogy a jezsuiták neveltje volt, és testvére Ferenczffy Pál a rendbe is belépett. Lőrinc királyi főtisztviselőként az udvari politikát és diplomáciát szolgálva jó kapcsolatot tartott nemcsak az uralkodó híveivel és az ellenreformáció képviselőivel, de protestánsokkal is, sőt Bethlen Gábornak bizalmasa is volt. Ennek megfelelően kiadványaiban, köztük a tíz saját betűvel előállított bécsi nyomtatványban, egészen sajátos módon tükröződnek a rendi-nemesi törekvések az ellenreformációs szemlélettel. Jezsuita kapcsolataival jól megfér a jeles protestáns személyiségekkel való barátsága (Szenci Molnár Albert, Rimay János). Kiadványainak illusztrációi között pedig gyakran felfedezhetjük az ellenreformációtól támogatott rendi ideológia jelképeit, az országalapító Szent István, a katona Szent László vagy a Patrona Hungariae alakját. Koncepciójában helyet kapott az ifjú Zrínyi Miklósnak

⁷ Ezeknek részletes, az analitikus betűtípus-vizsgálatok módszerével összegyűjtött sorozatait lásd ECSEDY Judit második dolgozatában.

⁸ HEREPEI János: Szenci Kertész Ábrahám. In: Adattár... II. i. m. 159–168.

⁹ A Ferenczffy Lőrincre és Némethi Jakabra vonatkozó megállapítások részletes bizonyítását lásd: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980. Lásd még: MTA I. OK 31. 1979. 343–350.

1634-ben Bécsben elmondott Szent László-napi diák beszéde (RMK III 1498), amelyet saját betűivel jelentette meg. De odailik Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* legkorábbi ismert ugyancsak Ferenczffy-betűkkel nyomtatott bécsi kiadása (RMNy 1599), amelynek felekezeti hovatartozását az utolsó harmadában Nyéki Vörös Mátyás katolikus énekei jelzik minden kétséget kizárva. Ferenczffy hivatali munkájával volt kapcsolatos az általa szerkesztett és kinyomatott országgyűlési artikulásoknak sorozata, vagy 1634-ben Kithonich János királyi jogügyi igazgató perjogi kézikönyve (RMK III 1497). Ferenczffy rendi-nemesi törekvéseit legszemléletesebben a magyar királyok történetét és képeit tartalmazó nagyméretű história lett volna hivatva bemutatni. Erre vonatkozó terveiről már 1615-ből van adatunk. Erre a rendektől, nemesektől és városoktól 2000 forintot gyűjtött, sőt a rézlemezek elkészítésére a kincstártól 100 aranyat kapott. 1615-ben Batthyány Ferenc Sopron megyei főispántól a *Liber Iconum Regum Hungariae* című kiadvány nyomtatási költségeire kért pénzt, és támogatói sorában a protestáns főurak közül Homonnay János 300 forinttal, Révay Péter koronaőr pedig 100 forinttal szerepelt. 1628-ban, már saját nyomdai felszerelésének megszerzése után írt levelet a soproni tanácsnak, és ebben a régóta tervezett kiadványhoz kérte támogatásukat. 1634-ben a „Magyar Ország és nemzetről való história” kinyomtatásához, amelyet akkor már valóban az „országbeliek kívánságok és várakozások” előzhetett meg, Batthyány Ádámtól kért a birtokán használatlanul álló pápai református nyomdából, az 1632-ben meghalt Bernhardt Máté egykori műhelyéből valami „tipográfia eszközt”, alighanem a bécsi felszereléséből hiányzó nagyobb méretű sajtót.¹⁰ Ferenczffy terve azonban soha sem valósulhatott meg. Berger Illés királyi történetírónak, kora egyik legjellegzetesebb Habsburg-udvaroncának kellett a kéziratot elkészítenie; a három kötet azonban mindkettőjük halála után állítólag elkallódott. A sok pénznek, törődésnek ma is látható eredménye a Ferenczffy-betűkkel 1632-ben készített *Historia Hungariae* című három leveles próbanyomat és a rézmetszetű király-képek kécsi kiadása, az 1664-ben Nürnbergben Nádasdy Ferenc költségén megjelent *Mausoleum* (RMK III 2254).¹¹

A pozsonyi magyar kamara számadáskönyveiben két adatot is találunk arra, hogy Ferenczffy Lőrincnek az országgyűlési artikulások kinyomtatására a költségeket – 1618-ban 175 magyar forintot, 1635-ben pedig 300 forintot – kiutaltak. A második alkalommal a kiadvány Ferenczffy betűivel készült (RMK III 1509), és terjesztéséről is van adatunk. A február 24-én berekesztett soproni diéta után alig egy hónappal, március 25-én már el is készült a törvénycikkek nyomtatásával és néhány aláírás és pecsét nélküli példányt el is küldött Batthyány Ádámnak: „Az ország articulosit ki nyomtattam, az pecsétést, nagyságodnak valót az kamarára szokás szerént dirigáltam. Ezeket pedig nem subscribáltattakat, tudván hogy pro officialibus [hivatali használatra] kívánhatna nagyságod, ime egynehány exemplart küldöttemi nagyságodnak. Hogyha többre szüksége leszen nagyságodnak, csak jelentse, küldök elegendőt”.¹² Minden jel arra vall, hogy a Ferenczffy-kiadványok terjesztésének útja-módja – nemcsak a hivatalos nyomtatványoknál, a többenél is – elsősorban az ajándékozás lehetett. Erre éppen az 1635-i soproni országgyűlés idejéből egy másik adatunk is van. Kithonich János perjogi kézikönyve második, a Ferenczffy-betűkkel nyomtatott bécsi kiadásának a Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányán, amely Szemere Pál Abaúj vármegyei követé és királyi táblai ülnöke volt, ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Gencrosus dominus Laurentius Ferenczffy Secretarius Regius dono

¹⁰ A soproniaknak írt levél eredetije: Soproni Városi Levéltár Lad. XXIV. et Y. Fasc. XIII. Num. 877. Szövegét helyenként téves olvasattal és értelmzéssel közölte: KOVÁCS József László: Ferenczffy Lőrinc nyomdai reklámlevele 1628-ból. MKsz 1977. 51–52. – Az 1615. május 11-én Batthyány Ferencnek írt levél: Országos Levéltár Batthyány levéltár. Missiles, 13768. nr. – A Batthyányiaknak írt többi Ferenczffy-levelet közölte: JENEI Ferenc: MKsz 1961. 307–308.

¹¹ *A Historia Hungariae* és a királyképek próbanyomata: Wien. Graphische Sammlung Albertina. Jelzete: C-179. Cimelienkasten Fach VII/5. – A Nádasdy-féle *Musoleum* képeiről: RÓZSA György Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 14., 144. – Berger Illés hagyatékának sorsáról: HOLL Béla: Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből. MKsz 1973. 378–384.

¹² Országos Levéltár. Batthyány levéltár, Missiles, 13778. nr.

dedit Sopronii in Generali Diaeta 1635. 2. Febr.” De megemlíthetjük Franciscus Montmorency németalföldi jezsuita *Cantica et idyllia sacra* című, Bécsben 1632-ben Ferenczffy betűivel és ajánlásával kinyomtatott (RMK III 1474) latin verseskönyvének azt a példányát, amely a szepességi Podolin 1642-ben alapított piarista kollégiumának könyvtárában maradt meg.¹³ Ebben diák-kézre valló beírások, toll-próbák azt bizonyítják, hogy e könyvet a latin versfaragás mesterségének tanulásához iskolában használták. A példány első tulajdonosa azonban Wass Mihály, a nagy tekintélyű kassai patrícius polgár, szenátor és polgármester volt, aki azt Ferenczffytól kapta ajándékba a kötet elején, a papír kötésű tábla belső oldalán tett eme bejegyzése szerint: „Anno 1632. die 1. Septembris Generosus Dominus Laurentius Ferenczffy Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Cancellariae Hungaricae Secretarius Vienna hunc libellum mihi Michaeli Wass dono misit”. Ugyancsak Wass Mihály 1636. március 3-án levelet írt Ferenczffynek, akit bizalmas barátjának nevezett. Ebben többek között ezt olvassuk: „Wass Jankó, az fiam, kegyelmednek szolgálatjába ajánlom; igen óhajtja az kegyelmed régi compromissumát [ígéretét], el is várja kegyelmedtől. Nekem is küldjön kegyelmed valami olvasásra való könyvet, hadd emlegethessem kegyelmedre gyakrabban”. Majd az utóiratban még egyszer visszatért a könyvküldésre: „Ha egyébbel nem is, valami könyvecskével kedveskedjék kegyelmed az fiamnak; mását várja az feleségemtől az ajándéknak”. A kért könyv – Ferenczffy kiadványainak időrendjét ismerve – alighanem a Balassi, Rimay, Nyéki Vörös verseit tartalmazó *Istenes énekek* csinos kis kötete lehetett, amely Bécsben éppen ebben az időben készülhetett el.¹⁴

A XVII. század első felére esik az ellenreformáció katolikus nyomdájának végleges megalapítása is. Ferenczffy kiadói törekvései erre is hatottak. Nemcsak az életében megjelent kiadványok, amelyek közül többet Pozsonyban és Nagyszombatban később újra kiadtak; de felszerelése is, amely 1640-ben, halála után Pozsonyba került. Némethi Jakab, a pozsonyi jezsuita nyomda vezetője kérte el Lippy György püspök-kancellártól, Ferenczffy utolsó hivatali előljárójától. Ez a felszerelés azután a pozsonyi nyomdába beolvadt és azzal együtt 1646 után fokozatosan átkerült az új nagyszombati műhelybe, a Pázmány által alapított egyetem nyomdájába. Az egykor Bécsben használt betűk, könyvdíszek, a fametszetű illusztrációk nagy része megtalálható előbb a pozsonyi, majd az ötvenes évek közepétől kezdve a nagyszombati kiadványokban, sőt a XIX. század elején még Budán, az egyetemi nyomdában is feltűnnek.

Telegdi Miklós XVI. századi kezdeményezésének, az 1577-ben alapított és halála után az esztergomi káptalan tulajdonába került első nagyszombati nyomdának felszerelése a XVII. század elejére erősen megkopott és csak ritkán használták. Betűivel 1601–1609 között magyar kalendáriumokon kívül csak Pázmány két könyvét, a Magyar Istvánnak adott *Feleletét* (1603, RMK I 385 – RMNy 905) és *A nagy Calvinus János hiszke egy Istenét* (1609, RMK I 415 – RMNy 984) nyomtatták. Amikor pedig 1609-ben Forgách Ferenc esztergomi érsek pozsonyi házában és költségén új nyomda létesült, az vette át a nagyszombatinak szerepét; Pázmány művei is ott jelentek meg és azoknak korrekora, gondozója már Némethi Jakab jezsuita volt, aki Ferenczffyvel is szoros kapcsolatban állott.

Némethi Jakabot (1573–1644) a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás történetében eddig nem sokat emlegették. Neve nyomtatott kiadványon soha nem szerepelt; azzal csak a jezsuita kéziratos névtárakban, az esztendőnként Rómába küldött rendi jelentésekben és a pozsonyi, nagyszombati nyomdára vonatkozó iratokban találkozunk. A jezsuiták hivatalos feljegyzéseiből, az évről évre pontosan vezetett *Historia brevisekből* viszont életét részletekbe menő aprólékossággal lehet összeállítani.¹⁵ Pályája 1608-tól kevés megszakítással hosszú időn át kapcsolódott Pázmányéhoz, akinél két

¹³ A podolini piarista könyvtárból való Montmorency-példány ma Turócszentmártonban (Martin, Matica Slovenska) található. Jelzete: Pi P 3021.

¹⁴ Országos Levéltár. A 32. Kancelláriai levéltár, Litterae privatorum. 268. sz.

¹⁵ A Némethi Jakabra vonatkozó életrajzi adatok, idézetek a jezsuita rend római központi levéltárában (Archivum Romanum Societatis Jesu) és a pannonhalmi főapátsági levéltárban őrzött *Catalogi breves* és *Catalogi triennales* című iratgyűjtemény megfelelő éveiből valók.

évvel volt fiatalabb, és akinek sok mozgást, utazást igénylő munkájánál – a rendi szabályoknak megfelelően – állandó *socius*-a, kísérő társa, titkára volt. Együtt voltak 1611–1615. években Forgách érsek pozsonyi házában is. Ezekben az esztendőekben az új érseki nyomdában jelentek meg Pázmány művei, többek között az *Imádságoskönyv* második kiadása (1610, RMK I 424 – RMNy 1003) és a *Kalauz* első kiadása (1613, RMK I 433 – RMNy 1059), mindkettő jelentős, terjedelmes és sok nyomdai munkát kívánó nyomtatvány. Némethi részt vett ezeknek nyomtatásában, korrigálásában. Amikor pedig Pázmány lett az esztergomi érsek – amint ezt fenntebb a gyulafehérvári nyomdával kapcsolatban már láttuk – székhelyét Nagyszombatba akarta áthelyezni. A város felvirágoztatásával már kezdetben tervei voltak és valószínűleg 1617 nyarán a Forgách-féle nyomdát is oda szállíttatta. Amikor 1618–1619-ben e nyomdával Nagyszombatban már nyomtattak, a rendi névsorok szerint Némethi is ott tartózkodott. A Bethlen-féle hadjárat háborús nyugtalanságainak elültével, 1622 novemberétől azután több esztendőn át újra Pázmány mellett működött; ebben az időben foglalkozásának, beosztásának jelölésére a névsorokban ilyen megjegyzésekkel találkozunk: „apud archiepiscopum . . . utitur in ordinando Bibliotheca et imprimendis libris”, „in typographia Posonii, apud illustrissimum Cardinalem”. Pázmány ezekben az években letelepítette Pozsonyban is a jezsuitákat, és az elveszett nyomda helyébe saját házában és költségével új érseki nyomdát alapított. Itt nyomtatta Némethi 1623-ban a *Kalauz* második (RMK I 532 – RMNy 1293) és 1625-ben az *Imádságoskönyv* harmadik kiadását (RMK I 548 – RMNy 1345). Közben egy időre Bécsbe küldték, hogy egy-egy jelentősebb magyar kiadványnak, így Káldi György bibliafordításának (1626, RMK I 551 – RMNy 1352), majd prédikációi két kötetének (1631, RMK I 601–602 – RMNy 1509–1510) nyomdai munkálatainál segítse és korrektúráját elvégezze. Beosztását a rendi névtárak így jelölik: „adjuvit patri Káldi in impressione . . . curat typographiam pro Ungaris”, „imprimat postillas”.

Pázmány 1631-ben a saját házában kezelt érseki nyomdáját átadta a jezsuitáknak újonnan épített pozsonyi kollégiumába – az egykorú adatok szerint azzal a feltétellel, hogy az a tervezett nagyszombati egyetemé lesz. A Káldi-prédikációk imént említett, 1631-ben Bécsben készült két kötete ennek az új korszaknak kezdetét tükrözi. A nyomtatás munkája Rickhes műhelyében készült. A címlapon a nyomtatás helyéül azonban Pozsonyt tüntették fel és mellette *Rikesz Mihály* neve olvasható. A betűtípusok vizsgálata nyomán kiderült, hogy a két kötetben csupán a címlapok és az ajánlások – az elsőben Pázmánynak, a másodikban Esterházy Miklósnak címezve – készültek Pozsonyban. Valószínűleg ezekkel a lapokkal indulhatott a pozsonyi jezsuita kollégiumba telepített nyomda, ahol ugyanebben az évben Pázmány *Imádságoskönyvének* negyedik kiadása (RMK I 604 – RMNy 1513), majd 1636-ban a *Prédikációk* (RMK I 663) és 1637-ben a *Kalauz* harmadik kiadásának (RMK I 673) hatalmas kötetei láttak itt napvilágot. 1632–1634. években a rendi névtárak szerint Némethi a nagyszombati kollégium könyvtárosa, ahol ő végezte az első nagyobb arányú rendezést; az ő keze írására ismerhetünk a kollégium legrégebbi könyvtárkatalógusában, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek. Feltűnő, hogy ugyanezekben az években a pozsonyi jezsuita nyomdából egyetlen kiadványt sem ismerünk. Úgy látszik, a nyomda működése az ő személyes jelenlétéhez volt kötve. Élete utolsó tizenegy esztendejét, 1635–1644 között, azután folyamatosan Pozsonyban töltötte és beosztása a nyomda vezetését jelölte (*corrector typographiae, Praefectus typographiae*).

1619-től egykorú adatok sorozatából az látszik, hogy Némethi nemcsak Pázmánnyal, de Ferenczffy Lőrincsel is rendszeres kapcsolatot tarthatott. Erre Pázmány levelezésében is találunk utalást. 1631-ben nevük két alkalommal is együtt szerepel egy márványba vésendő felirat szövegének megtervezésével kapcsolatban, mint olyanoké, akik a kalligráfia, a szép betű rajzolásának mesterségéhez értenek. Ebben az évben készült el az érsek költségén a pozsonyi Szent Márton-templom fényes mellékkápolnája Alamizsnás Szent János tiszteletére. Az ünnepélyes felszentelést Pázmány emléktáblával kívánta megörökíteni. Ezért 1631. június 9-én Vágsellyéről levélben kérte a bécsi jezsuita kollégium rektorát, hogy a tervezett feliratot a levélhez mellékelte mintá szerint arany betűkkel véssesse márványba. Tíz nappal később az érsek titkára Tőrös János megismételte a kérést: hozzáfűzve, hogy a

feliratot ne a mellékleten látható kerekded betűkkel, rotundákkal, hanem nagyobb formájú vezálikokkal Páter Jakabbal vagy Ferenczffy uram kancellistáival terveztesse meg.¹⁶

Némethi bécsi tartózkodására, működésére utal ritka, név nélküli megnyilatkozásai közül az 1629-ben Bécsben Rickhes műhelyében megjelent, vasárnapi bibliai szakaszokat tartalmazó perikópás könyvecskében a keresztény olvasóhoz intézett ajánlás (RMK I 575 – RMNy 1421). Erről a kiadványról a váci Egyházmegyei Könyvtárban 1955-ben előkerült Káldi-töredékek alapján sikerült megállapítanunk, hogy szedése nem kéziratról, hanem a *Szent Biblia* próbanyomatainak megfelelő, Káldi György kézírásával kijelölt lapjairól készült.¹⁷ Az ajánlásból nyilvánvaló, hogy azt Némethi írta és nemcsak a Biblia-fordításnak, de e könyvecskének nyomdai munkálatait is ő végezte: „Mint hogy Isten kegyelméből a Szent Bibliát, azaz egész szent írást a közönséges keresztyén Anyaszentegyháztól régenten bevött bötü-szerént magyarra fordítva láttam, sőt annak ki nyomtatásában munkálkodtam-is, s nem ok nélkül, hogy kedves dolgot cselekedném az Isten igéje hirdető igaz tanítóknak, ha az szerént magán ki-nyomtatnám a vasárnapokra és innepekre szolgáló evangéliomokat és epistolákat”. Még ugyanebben az évben és ugyancsak Rickhes műhelyében látott napvilágot Hajnal Mátyás elmékedési könyve, a „szíves könyvecske” (RMK I 576 – RMNy 1422). Ennek megjelentetésében Ferenczffy Lőrinc is közreműködött és a mű elé ajánlást is írt. A könyvecskét tizennyolc rézmetszetű embléma és sok olyan fametszetű kép díszíti, amelynek dúca a királyi titkár birtokában volt. A nyomtatás munkálatait Némethi végezhetette a perikópás könyvvel közel egy időben.

Ferenczffy és Némethi kiadványainak külső kiállítása, gondos tipográfiája és díszítése is rokonságot mutat. Ezek szépsége már azért is feltűnő, mivel a korabeli bécsi nyomdák, különösen az általuk foglalkoztatott Formica-, Gelbhzar- és Rickhes-műhelyek teljesítménye a húszas-harmincas években a tulajdonosok elöregedése vagy betegsége miatt a hanyatlás jeleit mutatta. Kettőjük kiadványaiban jelentek meg először a rézmetszetű illusztrációk és díszcímlapok, amelyek ezekben az évtizedekben még újak, modernnek számítottak. Az európai nagy nyomdák is csak a XVI–XVII. század fordulóján kezdték alkalmazni.¹⁸ A pozsonyi nyomdában ennek legkorábbi példáját Pázmány *Kalauz*ának első kiadásáról ismerjük. A további kiadásokon és a Káldi-biblia címlapján ezeknek a nagyméretű rézmetszeteknek bonyolult embléma-jellegű felépítése mindig eszmei mondanivalót szolgáltak. A képek az ellenreformáció tanítását közvetítették. Az építészeti elemekből megszerkesztett, díszkapura vagy palota homlokzatára emlékeztető, de a késő reneszánsz oltár-retablók felépítését is követő kompozícióban angyalok, magyar vagy jezsuita szentek, a Patrona Hungariae alakja, a nemzeti címer, a Jézus-monogram látható. A tanító–oktató célzat – akárcsak a nagyszombati jezsuita templom oltáré – a korabeli szemlélő, az olvasó számára közérthető volt: az országnak a bajokból való megmentéséhez a régi hitre való visszatérés, a szent elődök és példaképek hite, az ősi Mária-tisztelet vezethet.¹⁹

A pozsonyi nyomdában megjelent nyomtatványok előállítási költségéről, áráról egyelőre nem sok adatunk van. A római levelezésekből és levéltári feljegyzésekből tudunk arról, hogy Káldi a prédikációk első két kötetének kinyomtatására éveken át gyűjtötte az adományokat és családi örökségből is nagyobb összeget erre a célra fordított. A harmadik kötet költségeire szolgáló összeget pedig halála után a kézirattal együtt őrizték a pozsonyi kollégiumban, majd később a nyomdával együtt átadták a nagyszombatiaknak, akik azonban csak a század második felében 1681-ben tudták azt kinyomtatni (RMK I 1268). Könyv értékére találunk utalást Petrus Canisius katekizmusának 1624-ben magyar nyelven megjelent rövidített kiadásában, amelyet 109 fametszetű képpel illusztráltak (RMK I 544 –

¹⁶ Pázmány Péter összegyűjtött levelei. II. Bp. 1911. 189. és 191.

¹⁷ MKsz 1956. 53.

¹⁸ A rézmetszetű címlap magyarországi nyomtatványban még sokáig csak elvétve, a külső kiállítás tekintetében legigényesebb könyveken fordul elő. A pozsonyiakon kívül a legkorábbinak tekinthetjük a Váradon, Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában megjelent Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának (RMK I 751) címlapját 1643-ból.

¹⁹ GALAVICS Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics G. Bp. 1975. 234–236.

RMNy 1319). Némethinek ez az egyik legszebb kiadványa, amely a hazai könyvdíszítés és könyv-illusztráció történetének is jelentős állomása. A kiadás költségeit alighanem a nagyszombati kollégium vagy annak patrónusa, a templomukat is építtető Esterházy Miklós viselhette. A kiadáshoz mintául szolgáló latin eredeti 1618-ban Augsburgban rézmetszetű képekkel jelent meg. Erre utal az ajánlásban a nagyszombati rektor, Ferenczffy Pál, a királyi titkár jezsuita testvére: „Egy néhány tekintetes fő emberek találkoznának, kik mind tanácsokkal s mind költségekkel segítségül lőnek, hogy... a Katekizmusra-valo efféle szép új Képek, jóllehet nem rézbe, mint az-előtt, hanem puszpángba (hogy a szegénység-is kevesebb költséggel hozzá férne) kimetszetenének, és ki-nyomtatattának.”

A költségek nagyságával magyarázható, hogy a pozsonyiak bőkezű mecénásának, Pázmány Péternek halála után kiadványaik is egyszerűbbek, szegényesebbek lettek. Pedig a jezsuiták már aligha követték Ferenczffy Lőrinc példáját, aki kiadványait még nagylelkűen osztogathatta. Erre utal a jezsuiták egyetemes főnökének Rómából, 1638. december 4-én kelt levele, amelyben Joannes Rumer bécsi provinciális útján küldött figyelmeztetést, hogy a pozsonyiak a nyomdájukban megjelent könyvekért csak a nyomtatás költségeit kérhetik, de azokkal nem kereskedhetnek: „Typographiam in Collegio Posoniensi cum ad usus multos pios utilis esse iis praesertim in locis possit, ego non improbarem... dividentur igitur libris praetio expensis commensurato, sed mercaturam ne exerceant”.²⁰

A legfőbb rendi előjáró utasításában egyúttal a „publicus usus” egyfajta alkalmazására is ráismerünk, amely itt a „sok jámborok hasznáival” az ellenreformáció hitet-egyházát megújító szándékát célozza. Az ezt szolgáló nyomda ügyének a XVII. század első felében való megszilárdítását, a következő emberöltőkre való maradandó elindítását nagymértékben segítette Némethi Jakab munkássága.

Béla Holl

AUTEUR, IMPRIMEUR, LECTEUR DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

A la suite des résultats des recherches d'histoire du livre et d'histoire du public, obtenus à l'aide des méthodes d'histoire sociale, on peut distinguer deux types nouveaux d'imprimerie dans la Hongrie occupée par les Turcs et les Habsbourg, dans la première moitié du XVIIe siècle. Les imprimeries de type ancien qui continuent les traditions de l'époque précédente, fonctionnaient sous la protection et sur les propriétés des grands seigneurs, ou elles étaient sous la surveillance des magistrats de ville, ou bien elles étaient des entreprises commerciales. A la suite de la politique culturelle et du système de gouvernement de Gábor Bethlen, prince de Transylvanie, qui menait une guerre de libération contre les Habsbourg, c'est à Gyulafehérvár, à la capitale de la principauté que la première imprimerie "officielle", "publique" a été créée. C'était l'atelier le mieux équipé de l'époque où l'on travaillait avec 17 séries de caractères romains, 7 italiens, 5 grecs, 1 hébreux et 2 "fractures". Parmi ses publications, on trouve, outre les ouvrages religieux de l'époque, surtout des manuels scolaires, en outre les écrits officiels des assemblées nationales de la Transylvanie et des tarifs officiels. L'autre imprimerie de type nouveau a été créée au cours des objectifs de la contre-réforme et depuis 1577 elle a été précédée par des tentatives répétées. Dans cette entreprise, c'était le secrétaire de la chancellerie hongroise royale, Lőrinc Ferenczffy qui a pris part d'une manière indirecte, en publiant des livres, et dans la dernière décennie de sa vie, en s'occupant de l'imprimerie aussi, à l'aide de son équipement de caractères acheté à Prague. Durant trois décennies, c'était lui qui se chargeait de la rédaction et de la publication des articles de loi des assemblées nationales de la Hongrie royale. Ce travail appartenait au domaine de la publication "officielle", "publique". Son activité a été pourtant déterminée par des objectifs catholiques et par sa proche relation avec l'archevêque d'Esztergom, Péter Pázmány. Son instruction de jésuite, ses études faites à l'université de Bologne l'ont contraint à une politique tolérante, au service

²⁰ Archivum Romanum S. J., Austr. 5. I. pag. 416.

de la cour et dans la publication des livres également. Dans le travail de l'impression, il a été aidé par le secrétaire de Pázmány, le jésuite Jakab Némethi qui était l'un des meilleurs imprimeurs spécialistes de son époque. Après la mort de Ferenczffy, c'était Némethi qui a acquis l'équipement de Vienne pour l'imprimerie de Pozsony (Presbourg), lequel est passé par la suite, dans la seconde moitié du XVIIe siècle, dans l'équipement de l'université de Nagyszombat (Tyrnavie), fondée également par Pázmány. Plus tard, de cette ville, l'équipement entier a été transporté à Buda où les caractères de Ferenczffy et les gravures sur bois ont été utilisés au commencement du XIXe siècle aussi. Donc c'est grâce aux efforts de Lőrincz Ferenczffy et Jakab Némethi que, dans la première moitié du XVIIe siècle, les catholiques ont obtenu un atelier d'imprimerie permanent qui devait fonctionner durant trois siècles.